

Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах

Юрій Паніч,

аспірант кафедри українознавства, політології і права
Вінницького національного технічного університету

У статті, на основі класичних праць зарубіжних і вітчизняних політологів, аналізуються проблеми взаємовпливу і кореляції національної свідомості громадян і сучасної політичної ситуації в Україні. Здійснюється спроба витлумачити національно-політичну свідомість як інтегруючу силу, своєрідний „моральний імператив” поведінки людей в конкретній історико-політичній ситуації.

Національна свідомість, як відомо, включає теоретичні, буденні, масові та елітні запозичені й асимільовані ідеї, настанови, прагнення, культурні набутки, що утворюють духовний універсум нації. Існують також сталі конструктивні параметри національної свідомості. Вони функціонують в єдності раціональних та ірраціональних сутнісних проявів: національного характеру, національної мрії, національної ідеї тощо.

Динаміка сучасного політичного життя висуває проблему відповідності нинішньої національно-політичної свідомості таким нагальним характеристикам політичного часу, як особливості виборчого процесу, переходу країни від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного устрою, здійснення адміністративно-територіальної реформи тощо. Постає перед Україною і низка непростих ментальних, духовних, світоглядних проблем. Серед них одна з найголовніших – формування реального громадянського суспільства. Без високого рівня національної свідомості досягнення цієї мети видається неможливим.

Проблемам національно-політичної свідомості присвячено цілий спектр наукових досліджень. Методологічною їх основою стали праці К. Г. Юнга, Е. Ренана, Г. Тарда, Е. Сміта.

Базовими, з точки зору розкриття сутності національної свідомості, є дослідження К. Г. Юнга, який у праці „Структури несвідомого розвитку” розвинув уявлення про існування у психіці людини, поряд з

індивідуальним несвідомим, глибинного шару, зміст якого становлять загальнолюдські праобрази – архетипи [1, с. 55]. К. Г. Юнг вважав, що саме феномен архетипу засвідчує творчий характер несвідомого, ірраціонального, його здатність акумулювати й зберігати енергію національної спільноти, спрямовувати її на саморефлексію, самоопанування і самоствердження.

Е. Ренан серед основних критеріїв нації називав факти вольового, психологічного плану [2, с. 36 - 37]. Соціопсихолог Г. Тард визначав націю як план чи систему цілей, які слугують основою національної свідомості для значної кількості індивідів [3, с. 81]. З цих же позицій виходить і Е. Сміт, коли вважає, що нація – це багатомірна концепція, ідеальний тип, що лежить в основі людської діяльності [4, с. 234].

Цікава точка зору українського дослідника В. Лісового, який вважає, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не стільки наявність певних особливостей в культурі чи політичній історії, скільки те, в чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – певні ціннісні орієнтації і волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної „особистості” [5, с. 872].

Слід відзначити, що в радянські часи тема національно-політичної свідомості якщо й не заборонялася, то перебувала під потужним тиском класової ідеології. Нині ж спостерігаємо певний „калейдоскоп концепцій”, спрямований на вияв її сучасної суті.

Окремі аспекти розвитку української національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) відображені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема В. Андрущенко, В. Антоненка, Дж. Армстронга, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Горбатенка, А. Бичко, В. Буцєвицького, Е. Вільсона, Б. Гаврилишина, Е. Гелнера, Г. Грабовича, О. Забужко, Д. Міллера, Ф. Рудича, Е. Сміта, І. Усенка, В. Храмової, В. Шевченка, Т. Кузьо, М. Кеннеді, М. Шульги, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна, І. Кресіної.

Різні сфери і прояви, форми взаємодії суб'єктів і об'єктів державотворення, розвиток окремих складових української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Вівчарика, С. Вовканича, М. Кармазіної, В. Кременя, І. Кураса, С. Кримського, В. Полохала, В. Смолія. Аналіз розвитку західної етнополітологічної думки здійснюють вітчизняні дослідники О. Бабкіна, О. Картунов, О. Майборода, О. Маруховська.

Аналіз багатьох наукових розвідок засвідчив, що ця проблема досліджувалася в досить, так би мовити, широкому ракурсі. Це, можливо, обумовлювалося браком конкретного соціально-політичного прецеденту (такого, наприклад, як „помаранчева революція”), який дозволив би вивчати проблему формування національно-політичної свідомості у

конкретнішому ракурсі.

Слід мати на увазі й те, що в українській соціально-філософській думці важко знайти чітке й універсальне визначення поняття „національної свідомості”. Це можна пояснити тим, що це поняття, як і багато інших у різних гуманітарних дисциплінах, є скоріш пучком концепцій, в яких кожна, ґрунтуючись на особливому підході, висвітлює певний аспект поняття. І справді, повністю охопити сутність такого багатогранного феномена, як національна свідомість, практично неможливо, але окреслити його основні смислові моменти, що роблять цей феномен унікальним, можна.

На нашу думку, національна свідомість, як унікальний феномен духовного життя українського суспільства, розвивається нині за внутрішньою логікою, демонструючи багатоманітність проявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самоствердженні, надзвичайну силу націотворення. Цілком можна погодитися з І. Кресіною, яка наголошує, що національна свідомість – це „складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою” [7, с. 392].

Дуже часто автори, концентруючи увагу на якомусь одному аспекті, випускають з поля зору досить важливі смислові моменти. Прикладом може бути визначення національної свідомості І. Кресіною: „Національна свідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності та неповторності”. Однією з вад такого визначення можна вважати ігнорування активного впливу національної свідомості на практичну діяльність людей. Національно-політична свідомість потребує не тільки і не стільки звичайного визнання і сприйняття членами нації спільності названих І. Кресіною компонентів – вона потребує повсякденного утвердження через діяльність членів нації, спрямовану на її розвиток.

Отже, виходячи з аналізу наукової літератури, з урахуванням сучасних політичних реалій, ставимо за мету дати відповідь на питання: як сучасна національно-політична свідомість відповідає викликам сьогодення, які чинники в основному впливають на її формування?

Почнемо з того, що існує низка основних чинників впливу на формування національної свідомості. Умовно їх можна поділити на три великі групи: об’єктивні, практично-духовні, технологічні. Останні, на нашу думку, мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об’єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо й фундаментальний, але не абсолютний.

Юрій Паніч

До другої групи слід зарахувати властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного не можна ігнорувати. Але технологічні чинники формування підсвідомого потребують аналізу через їх специфіку, яка актуалізується сучасним політичним життям України.

Дослідження стану сучасної національно-політичної свідомості українських громадян почнемо з розгляду основ її сутності. Відомо, що основами національно-політичної свідомості українських громадян є, насамперед, політична ідеологія і політична психологія. Цілком можна припустити, що в будь-якому суспільстві, особливо в нашому, між цими поняттями існують не тільки координаційні, а й субординаційні зв'язки.

Прийнято вважати, і з цим варто погодитися, що стала політична ідеологія (якщо вона існує в суспільстві як цілісна) майже тотально впливає на формування масової політичної свідомості. Та чи є її фактор сьогодні визначальним для нашого суспільства? Мабуть, ні. Державна ідеологія в нашій країні заборонена, отже фактор впливу її як цілісного феномена на свідомість громадян не можна вважати визначальним. Але, з іншого боку, будь-яке суспільство неможливе без ідеології – повністю деідеологізованих суспільств історія не знає.

Не абсолютизуючи ролі національної ідеології в житті суспільства, зазначимо, що її трансформація є необхідною умовою збереження єдності етнологічного організму. Водночас ідеологію як систему цінностей неспроможні запропонувати ні держава, ні політичні партії. Тому орієнтація, з точки зору формування політичної свідомості громадян, „замикається” на конкретних особистостях сучасних політиків, котрі очолюють ту чи іншу політичну партію. Їм приписують бажані риси, певні ідеальні можливості, існує віра в їх потенціал, які в комплексі здатні вдосконалити життя суспільства. В цьому сенсі персоналії як матеріальну основу формування елементів політичної свідомості громадян не слід вважати панацеєю. Адже це конкретні люди, яким властиві як людські чесноти, так і вади – „уміння” помилятися, емоційність, афективність, хороший чи поганий стан здоров'я тощо.

Що конкретно впливає на зміну національно-політичної свідомості громадян? Чи не найкращим прикладом у цьому відношенні є президентські (2004 р.) і парламентські (2006 р.) вибори в Україні. Вони, по-перше, зафіксували сталість ідеалів, які існують в суспільстві на рівні підсвідомого і окреслюють нинішню систему цінностей. По-друге, національно-політична свідомість продемонструвала наявність „фактора очікування”, очікування практичної реалізації тих ідеалів, сподівань і мрій, що пов'язувалися з „помаранчевою революцією”. Отже, можна зафіксувати наявність величезного кредиту довіри до нової влади як

реалізатора цих ідеалів і сподівань.

Саме по собі розчарування в діяльності влади цілком слушно можна перенести із сфери етичної у сферу політичну. Це все також складає конструктивні параметри національно-політичної свідомості і допомагає дати відповідь на питання, чому вона змінюється.

Будь-які перетворення в суспільстві супроводжуються, як правило, потужним соціальним і соціально-психологічним стресом, переоцінкою цінностей, що становлять основу свідомості. Однак навіть за радикальних змін у свідомості в ній нерідко примхливо відтворюються стереотипи „старого мислення”.

Існує низка практичних чинників стосовно змін національно-політичної свідомості, і, як зазначалося вище, вони мають технологічний характер. Так, важливим показником є формування національної свідомості за допомогою ЗМІ. Домінуючим методом їх діяльності якраз і є маніпуляція свідомістю громадян, особливо під час виборчих кампаній. Більшість виборців судить про кандидата в депутати чи політичну партію по тому іміджу, який йому створюють медіа, особливо телебачення. Методи соціально-психологічного впливу, що застосовувалися в політичних телероликах БЮТ, Партії регіонів, „Пори”-ПРП, „Нашої України”, сміливо можна зарахувати до чинників зсуву політичної свідомості громадян. Другою важливою складовою, що впливала на свідомість електорату, були агресивні тексти виступів представників різних партій, які базувалися на закличках-погрозах та лестощах. Це було характерно для БЮТ, Партії регіонів, „Нашої України”, „Народної опозиції” Н. Вітренко.

Характерною ознакою того, що національно-політична свідомість українських громадян перебувала у протиріччі з існуючими пріоритетами у владних колах України, є події, пов’язані з „помаранчевою революцією”.

Досить складно виявити певну субординацію змін у свідомості громадян: чи „помаранчева революція” змінила її, чи сам стан свідомості сприяв здійсненню цієї революції? Це має стати предметом аналізу багатьох міждисциплінарних наук: психології, історії, політології, етнодержавознавства. Але вже й тепер зрозуміло, що „помаранчева революція” стала „лакмусовим папірцем” перевірки національно-політичної свідомості громадян на можливість еволюціонування і розвитку. Водночас національно-політичну свідомість ще не можна вважати усталеною, стосовно ж конкретних політичних подій в країні – тим більше. Асоціативний ряд цінностей, на яких свідомість могла би триматися, давно порушений, вони існують лише в ідеальних уявленнях громадян.

Отже, про усталені параметри, які формують нині національно-політичну свідомість громадян, говорити рано. Діалектика поглядів (від обожнювання до повного заперечення) проявляється в нинішній період як ніколи раніше. Спостерігаються прояви амбівалентності у свідомості

Юрій Паніч

громадян, що підтверджують соціологічні дослідження. Так, 53 % населення країни вважає, що політичні партії захищають лише власні інтереси. Сплеск громадянської свідомості й активності, що спостерігався на парламентських виборах 2006 року, поступово вщухає.

Амбівалентність свідомості пов'язана з тим, що український громадянин підтримував певну конкретну ідею, а водночас і конкретну особу, несумісну з цією ідеєю. Характерним показником такої амбівалентності є баланс довіри/недовіри людей до фаворитів виборчих перегонів. Наприклад, В. Янукович мав довіру 35 % електорату, а недовіру – 42 %. Населення вже не може розрізнити, що в того чи іншого політика, незалежно від кольору його табору, первинне: боротьба за владу як мета, чи мета є лише засобом здобуття і зміцнення влади.

У свідомості, навіть при радикальних змінах в ній, нерідко примхливо відтворюються стереотипи „старого мислення”. Водночас, як запевнюють соціологи, за 2005 рік українці пережили стресів набагато менше, ніж 2000 року: 22 % і 37 % відповідно. Але до відчуття стабільності все ще досить далеко.

З урахуванням нинішнього стану національно-політичної свідомості, її постійної динаміки, вважатимемо, що проблема дослідження цього феномена вельми актуальна. Вона потребує подальших наукових розвідок і постійної корекції, а також аналізу факторів, які впливають на її формування в українському суспільстві.

На основі викладеного можемо зробити деякі **висновки**.

1. Національно-політична свідомість громадян України в цілому характеризується рисою, котра в науковій літературі пов'язується з феноменом „маніхейства”, коли будь-які явища в політичному житті трактуються з точки зору звуженої кольорової палітри – або чорне, або біле.

2. Суттєвою рисою національно-політичної свідомості громадян України слід вважати, на нашу думку, її амбівалентність – неузгодженість думок щодо конкретної остаточної оцінки того чи іншого політичного феномена.

3. Національно-політична свідомість українських громадян не є сталою, „законсервованою” субстанцією; вона постійно змінюється, піддається різним впливам і сама опосередковано відбивається на політичній поведінці, політичному виборі.

4. Останнє пов'язується з тим, що сталого ідеологічного стрижня у вигляді системи цінностей в нашому суспільстві не існує. З іншого боку, національно-політична свідомість базується на елементах політичної психології, основу якої складають емоції громадян, афекти тощо. В цілому формується вона зазвичай технологічно.

5. Підтвердженням попередньої тези є розчарування українських громадян у результатах „помаранчевої революції”, що пов'язується з

формуванням елементів національно-політичної свідомості. Враховуючи її сучасний стан і динаміку, слід вважати, що проблема її дослідження вельми актуальна.

Література:

1. **Юнг К. Г.** Аналитическая философия. – СПб., 1994. – С. 55.
2. **Ренан Э.** Что такое нация. – СПб., 1988. – С. 36 - 37.
3. **Тард Г.** Социальная психология. – Пер. с франц. – СПб., 1902. – С. 81.
4. **Сміт Е. Д.** Національна ідентичність (пер. з англ.). – К.: Основи, 1994. – 234 с.
5. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
6. **Кресіна І. О.** Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування / Нова політика, 1998. – С. 12 - 19.
7. **Кресіна І. О.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.